

Niemieckie źródła danych sprzed 1945 roku o szacie roślinnej północno-zachodniej części współczesnej Polski

Magdalena ZIARNEK

ZIARNEK M. 2011. **German data sources from before 1945 on plant cover of north-western part of present Poland.** *Wiadomości Botaniczne* 55(1/2): 51–56.

The study presents a review of different types of publications related to Pomeranian plant cover published up to 1945. The described area is bordered by the Warta and Noteć rivers in the south, Baltic Sea in the north, Vistula River in the east and Polish-German border in the west. The earliest publications from the 17th c. deal with plants from Gdańsk and Brandenburg regions. The sharp increase in the number of botanical publications have occurred since the 80's 19th c. This period witnessed publication of original scientific and documentary studies, articles promoting the idea of nature conservation in Pomerania, popular scientific works about the environment, reports on scientific meetings, conferences of scientific societies and trips, reports on the activities of natural science museums, collections and herbariums and biographic entries of Pomeranian botanists. Analysis of these works and finding – currently largely forgotten – German data, may cast a new light on the knowledge of such subjects as history of synanthropic species expansion, dynamics of native species occurrence, information about historical-geographical status of plant species, data about previous stock of rare, endangered or extinct species.

KEY WORDS: botanical bibliography, scientific societies, north-western Poland, plant cover, nature conservation

Magdalena Ziarnek, Zakład Botaniki i Ochrony Przyrody, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, ul. Słowackiego 17, 71-033 Szczecin, e-mail: Magdalena.Ziarnek@zut.edu.pl

WSTĘP

Północno-zachodnia część Polski była przed rokiem 1945 obszarem intensywnej eksploracji botanicznych prowadzonych przez botaników niemieckich. Przesunięcie granic państwowych po II wojnie światowej spowodowało, że przez dziesięciolecia powszechnie zacierano lub traktowano powierzchownie wszystko, co przypominało o niemieckiej przeszłości tych ziem. Pierwszą po wojnie próbę zestawienia

w bibliografii przedmiotowej piśmiennictwa botanicznego Ziemi Odzyskanych podjął Zygmunt Czubiński (1912–1967) z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, którego *Zagadnienia geobotaniczne Pomorza* (1950) traktowane były jako kompendium wiedzy o szacie roślinnej tego obszaru. Rzetelne studia nad źródłami sprzed 1945 roku utrudniały poza tym ogromne zniszczenia w zasobach bibliotek spowodowane w okresie wojennym i powojennym.

Nieopublikowana bibliografia Czubińskiego (ogólna informacja o niej pojawia się tylko w *Sprawozdaniach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* – Czubiński 1948) obejmuje 788 prac botanicznych od lat najdawniejszych (najstarsza praca – *Flora Marchica* [...] Johanna Sigismunda Elsholtza (1623–1688) – pochodzi z 1663 roku) do 1945 roku, oraz kilka prac z lat późniejszych. Jest to zbiór bardzo niejednorodny pod względem zasięgu terytorialnego. Liczne publikacje dotyczą całych Niemiec, wiele dotyczy terenów, które po wojnie pozostały w granicach Niemiec. Wśród prac dotyczących Ziemi Odzyskanych dominują publikacje o Pomorzu, mniej liczne są prace dotyczące Ziemi Lubuskiej, Dolnego Śląska i Mazur. Obszerna bibliografia opublikowana w *Zagadnieniach geobotanicznych Pomorza* (Czubiński 1950) częściowo tylko pokrywa się z materiałami do bibliografii gromadzonymi w formie fiszek bibliograficznych. Zebrane przez Czubińskiego i uzupełniane przez współpracowników materiały, mimo pewnych niedoskonałości (niepełne noty bibliograficzne, powtórzenia, niejednorodność terytorialna) stanowią dobry materiał wyjściowy do szczegółowych studiów nad źródłami informacji o szacie roślinnej Pomorza.

Obecnie realizowany projekt *Bibliografia botaniczna Pomorza. Rośliny naczyniowe i ochrona przyrody. Prace sprzed 1945 roku* został podjęty jako kontynuacja prac nad bibliografią pod tym samym tytułem, obejmującej lata 1945–2000 (Ziarnek, Ziarnek, Wołejko 2003). Celem niniejszej pracy jest prezentacja specyfiki i zróżnicowania źródeł danych botanicznych dotyczących szaty roślinnej Pomorza i publikowanych do 1945 roku. Prace te, zawierające głównie dane florystyczne, zachowują do dziś potencjalnie duże znaczenie jako materiał porównawczy do analiz zarówno flor lokalnych jak i dynamiki oraz mechanizmów przemian szaty roślinnej. Gruntowne studia źródeł pozwalają dodatkowo na poznanie metod i organizacji pracy dawnych botaników, ocenę oryginalności, kompletności i wiarygodności danych. Publikacje te stanowią źródło wiedzy nie tylko o historii botaniki, ale w dużym stopniu także o historii europejskiej

ochrony przyrody, która na tych terenach się kształtowała, w dużym stopniu z inicjatywy gdańskiego botanika – Hugo Wilhelma Conwentza (1855–1922).

OBSZAR OPRACOWANIA

Ze względu na liczne zmiany polityczne i społeczne, jakim podlegało w historii Pomorze (szeroko rozumiane), obszar opracowania wytyczono na trwałych i czytelnych granicach geograficznych: brzegu Bałtyku na północy i rzece Warcie z Notecią na południu, od zachodu obszar ogranicza granica polsko-niemiecka, a od wschodu – Wisła.

Zmieniająca się dynamicznie sytuacja polityczna i administracyjna tych ziem przed II wojną światową spowodowała, że nie sposób przy wyznaczaniu granic opracowywanego obszaru oprzeć się jednoznacznie na którymkolwiek z podziałów administracyjnych z tego okresu. W ogólnym ujęciu omawiany obszar na przełomie XIX i XX wieku oraz w XX wieku do zakończenia I wojny światowej należał do czterech prowincji państwa niemieckiego. Były to: środkowa i wschodnia część prowincji Pomorze (Provinz Pommern), północno-wschodnia część Brandenburgii, północna część prowincji Poznań (Provinz Posen) oraz Prusy Zachodnie (Provinz Westpreußen). W 1919 roku większość obszaru prowincji Westpreußen i Posen została przyłączona do Polski, natomiast Gdańsk wraz z przyległymi obszarami zyskał status wolnego miasta. Tereny te włączono z powrotem do Rzeszy w czasie II wojny światowej.

SPECYFIKA ŹRÓDEŁ

Na przedwojennym Pomorzu prężnie działali pasjonaci botaniki, zapaleni floryści i miłośnicy piękna stron ojczystych, pozostawiając bogaty, obecnie często zapomniany dorobek. N ajwcześniejsze prace botaniczne pochodzą z XVII wieku i dotyczą flory Gdańska (*Elenchus plantarum* [...] Mikołaja Oelhafa (1604–1643) z 1643 roku) oraz Brandenburgii, a więc częściowo terenu objętego niniejszym opracowaniem (*Flora*

Marchica [...] z 1663 roku Johanna Elsholtza). W XVIII wieku Jan Gotfryd Reyger (1704–1788) opracował florę Gdańska *Tentamen florum Gedanensis* [...] (1764), jako jeden z pierwszych w Europie stosując w niej system Linneusza. Rozwój niemieckiego piśmiennictwa botanicznego na tych ziemiach przypada na okres od końca XVIII wieku, przez XIX, aż do lat 40-tych XX wieku. W tym czasie, w całym szeregu periodyków naukowych oraz wydawnictw zwartych ukazywały się prace, które można podzielić na kilka kategorii:

- 1) oryginalne prace naukowe i dokumentacyjne (głównie florystyczne),
- 2) prace rozwijające ideę ochrony przyrody na Pomorzu,
- 3) prace popularnonaukowe na temat środowiska przyrodniczego,
- 4) sprawozdania z posiedzeń naukowych, zjazdów towarzystw naukowych i wycieczek,
- 5) sprawozdania z działalności muzeów przyrodniczych, kolekcji i zielników,
- 6) wydawnictwa okolicznościowe,
- 7) biogramy botaników pomorskich.

WYDAWNICTWA ZWARTE

Wydawnictwa zwarte to głównie flory. Obecnie jednym z najbardziej znanych opracowań jest *Flora von Pommern* Wilhelma Müllera, mająca trzy wydania – z roku 1898, 1904 oraz 1911. Ciekawe jest to, że każde kolejne wydanie jest po części nowym opracowaniem, różniącym się od poprzedniego, jeśli chodzi o stanowiska poszczególnych gatunków na Pomorzu. Kolejne ważne wydawnictwo to *Flora des Nordostdeutschen Flachlandes (außer Ostpreußen)* [...] (1898–1899) Paula Friedricha Augusta Aschersona (1834–1913) i Paula Grabnera (1871–1933) oraz dwie duże flory Pomorza z pierwszej połowy XIX wieku: Georga Gothilfa Jakoba Homanna *Flora von Pommern* [...] tom I. (1828), tom II. (1830), tom III. (1835) i Wilhelma Ludwiga Ewalda Schmidta (1805–1843) *Flora von Pommern und Rügen* (dwa wydania: 1840 i 1848). Mniej więcej z tego samego czasu pochodzi flora Szczecina *Flora*

Sedinensis [...] (1824) Friedricha Wilhelma Gottlieba Rostkoviusa (1770–1848) i Wilhelma L. E. Schmidta. Ponadto w XIX i na początku XX wieku licznie ukazywały się flory Niemiec, różnych autorów, gdzie także znajdujemy informacje o florze Pomorza, głównie jednak są to powtarzane w różnych wydawnictwach dane o stanowiskach najrzadszych gatunków. Przykład zwartego wydawnictwa interdyscyplinarnego to *Das Pommersche Heimatbuch* z obszerną charakterystyką szaty roślinnej (Leick 1926).

PERIODYKI NAUKOWE

Piśmiennictwo niemieckie z okresu od końca XVIII wieku, przez cały wiek XIX aż do lat czterdziestych XX wieku, to w dużej części dorobek towarzystw naukowych – zarówno ogólnoniemieckich, takich jak Niemieckie Towarzystwo Botaniczne (*Deutsche Botanische Gesellschaft*) wydające rokrocznie „Sprawozdania” (*Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft*), Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki (*Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Posen*) ze Związkiem Badań Przyrodniczych, w ramach którego działała Sekcja Botaniki wydająca czasopismo: *Zeitschrift der Naturwissenschaftlichen Abteilung (des Naturwissenschaftlichen Vereins)*.

Na Pomorzu i w sąsiednich prowincjach prężnie działały regionalne towarzystwa naukowe. Zaznaczyć trzeba, że członkami tych towarzystw zwykle nie byli naukowcy w dzisiejszym znaczeniu. Pomorską szatę roślinną badali pasjonaci botaniki i miłośnicy swojej „małej ojczyzny”: naukowcy, lekarze, nauczyciele, urzędnicy, aptekarze, duchowni, czasem też prawnicy, ekonomiści i inni. Działali oni m.in. w:

– przyrodniczym oddziale Pogranicznego Towarzystwa Badania i Pielęgnacji Ojczyzny (*Grenzmärkische Gesellschaft zur Erforschung und Pflege der Heimat*) wydając „Rozprawy i sprawozdania” (*Abhandlungen und Berichte der Naturwissenschaftlichen Abteilung der Grenzmärkischen Gesellschaft zur Erforschung und Pflege der Heimat*),

– Pomorskim Towarzystwie Przyrodniczym

(Pommersche Naturforschende Gesellschaft) wydając „Rozprawy i sprawozdania” (*Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft*),

– Fizyczno-Ekonomicznym Towarzystwie w Królewcu (Königliche Physikalisch-Ökonomische Gesellschaft zu Königsberg) wydając „Pisma” (*Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg*),

– Towarzystwie Badań Przyrodniczych w Gdańsku (Naturforschende Gesellschaft in Danzig) wydając „Pisma” (*Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig*),

– Związku Przyjaciół Historii Naturalnej w Meklemburgii (Verein der Freunde der Naturgeschichte in Mecklenburg) wydając „Archiwum” (*Archiv des Vereins der Freunde der Naturgeschichte in Mecklenburg*),

– Przyrodniczym Związku dla Pomorza Przedniego i Rugii w Greifswaldzie (Naturwissenschaftlicher Verein für Neu-Vorpommern und Rügen in Greifswald) wydając „Doniesienia” (*Mitteilungen aus dem naturwissenschaftlichen Verein für Neu-Vorpommern und Rügen in Greifswald*),

– Botanicznym Związku Prowincji Brandenburgia (Botanischer Verein der Provinz Brandenburg) wydając „Rozprawy” (*Verhandlungen des Botanischen Vereins der Provinz Brandenburg*).

W czasopismach tych, ukazujących się często jako roczniki, półroczniki, a nawet miesięczniki, lub też wydawnictwa nieregularne, publikowano szereg prac zawierających oryginalne dane dotyczące szaty roślinnej Pomorza – były to zwykle prace florystyczne, od lat 20. XX wieku – również prace fitosocjologiczne, fenologiczne i ekologiczne. Ważnym aspektem działań wymienionych towarzystw była, obok poznawania szaty roślinnej „małych ojczyzn”, także rodząca się na tych ziemiach idea ochrona przyrody. Publikacje na ten temat znajdujemy w wymienionych periodykach, ale też w wydawnictwach specjalizujących się w tym właśnie zagadnieniu, np.:

– Beiträge zur Naturdenkmalpflege („Przyczynki do ochrony pomników przyrody”),

– Der Märkische Naturschutz („Brandenburska Ochrona Przyrody”),

– Naturschutzparke – wydawnictwo powołane do życia na bazie dyskusji o potrzebie tworzenia w Niemczech parków narodowych,

– Naturschutz („Ochrona przyrody”),

– Der Naturforscher („Badacz przyrody”).

Jako że periodyki naukowe były w owym czasie forum wymiany myśli i poglądów oraz miejscem kontaktu i wzajemnego informowania się o swojej działalności, ukazywały się w nich liczne sprawozdania z pracy towarzystw botanicznych – informacje o spotkaniach i referatach, wyprawach terenowych, zbiorach, kolekcjach, zielnikach i muzeach. Przykładem są sprawozdania z tworzenia i prowadzenia Muzeum Przyrodniczego w Szczecinie (Holzfuss 1935, 1939, 1940a).

WYDAWNICTWA POPULARNONAUKOWE I POPULARNE

Działalność popularnonaukowa i popularyzatorska, podkreślająca wartość ziem pomorskich i sławiąca piękno „małej ojczyzny” (niem. *Heimat*) znajdowała swój wyraz w ukazujących się rokrocznie w poszczególnych powiatach (niem. *Kreis*) „Kalendarzach”. W wydawnictwach tych znajdujemy cały szereg publikacji dotyczących szaty roślinnej, a przede wszystkim ochrony przyrody Pomorza, opisujących piękno tutejszej przyrody. Prace te wpisują się niejako w politykę społeczną Niemiec, podkreślając obowiązek umiłowania ojczyzny przez jej mieszkańców, co było istotne zwłaszcza na terenach przygranicznych, o niepewnej i zmiennej sytuacji demograficznej i politycznej (np. Lębork – Kreis Lauenburg – graniczny, najbardziej na wschód wysunięty powiat prowincji Pommern). Taki charakter publikacji w „Kalendarzach” sprzyjał umieszczeniu w nich interesujących danych o szacie roślinnej poszczególnych powiatów, czy też o miejscach godnych ochrony. Przykłady tego typu wydawnictw to m.in.:

– *Heimatblätter für den Kreis Naugard* – powiat Nowogard,

– *Heimat-Kalender für den Kreis Pyritz* – powiat Pyrzyce,

– *Heimat-Kalender des Kreises Kolberg-Körlin* – powiat Kołobrzeg-Karlino,

– *Heimatkalender Posen-Westpreussen* – prowincja Poznań-Prusy Zachodnie i wiele innych.

Licznie w tego typu wydawnictwach ukazywały się prace Ernsta Holzfussa (1868–1943) – pomorskiego botanika pierwszej połowy XX wieku. Pisał on popularne prace zagadnieniowe (np. o obcych gatunkach we florze powiatu Kołobrzeg – Holzfuss 1930) oraz prace „ochroniarskie”, ukazujące się w różnych „Kalendarzach”, dla różnych terenów, np. dla wyspy Wolin (Holzfuss 1920), powiatu Szczecinek (Holzfuss 1927) oraz doliny Krapieli (Holzfuss 1921).

Kolejna grupa wydawnictw, w których publikowano oryginalne bądź przeglądowe prace, głównie o charakterze popularnonaukowym, dotyczące Pomorza – w tym także szaty roślinnej – to takie periodyki jak np. *Unser Pommerland*, *Pommersche Heimatblätter*, *Pommersche Heimatpflege*. Sporadycznie prace popularnonaukowe i popularyzatorskie ukazywały się także w codziennych gazetach, a także w różnego rodzaju materiałach szkolnych (programach, sprawozdaniach itp.).

BIOGRAMY

Warte uwagi są także biogramy botaników Pomorza i sąsiednich prowincji. W biogramach tych znajdujemy nie tylko biografie, ale też wykazy dorobku, ciekawsze znaleziska florystyczne itd. Ukazywały się też artykuły okolicznościowe, np. na 100-lecie „Flory” Homanna (Dreyfeldt 1931), czy też 100-lecie „Flory” Schmidta (Holzfuss 1940b). Ten ostatni artykuł jest przykładem nieprzewidywalności publikacji tamtego okresu – w artykule o „Florze” Schmidta znajdujemy biogram innego botanika pomorskiego, współpracującego ze Schmidtem – Rostkoviusa, wraz z informacją o znalezionych przez niego po raz pierwszy na Pomorzu *Hydrilla verticillata* i *Najas flexilis* oraz dyskusję Holzfussa z danymi podanymi przez Schmidta we „Florze”.

Innym przykładem jest praca o zbiorach botanicznych Muzeum Przyrodniczego w Szczecinie (Holzfuss 1940a). W pracy tej znajdujemy dość obszerne biogramy piętnastu botaników, którzy przekazali swoje zbiory Muzeum. Biogramy zawierają m.in. informacje o znaczących odkryciach florystycznych oraz o miejscu ich opublikowania.

PODSUMOWANIE

Przedwojenne piśmiennictwo botaniczne obszarów znajdujących się obecnie w północno-zachodniej Polsce, ze względu na „zawieruchę historyczną”, przesunięcie granic państwowych, a w konsekwencji także barierę językową, pozostaje często nieznanne lub niedoceniane przez współczesnych badaczy szaty roślinnej tego obszaru. Utrudniony jest także dostęp do wielu publikacji – wiele pozycji jest trudnych do odnalezienia, roczniki czasopism pozostających w zbiorach bibliotecznych różnych bibliotek w Polsce są często niekompletne lub rozproszone. Tymczasem analiza przedwojennego piśmiennictwa botanicznego, odnalezienie – często obecnie nieznanymi – danych niemieckich, może rzucić nowe światło także na aktualny stan wiedzy na takie tematy jak historia rozprzestrzeniania się gatunków synantropijnych, dynamika występowania gatunków rodzimych, informacje o statusie historyczno-geograficznym oraz informacje o dawnych zasobach gatunków uznanych obecnie za rzadkie, wymierające lub wymarłe.

Badania zostały sfinansowane z projektu badawczego Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 2 P04C 110 30.

LITERATURA

- ASCHERSON P., GRAEBNER P. 1898–1899. Flora des Nordostdeutschen Flachlandes (außer Ostpreußen). Verlag von Paul Parey, Berlin.
- CZUBIŃSKI Z. 1950. Materiały do bibliografii florystycznej i faunistycznej Ziemi Odzyskanych. *Spraw. PTPN* 1: 169.
- CZUBIŃSKI Z. 1950. Zagadnienia botaniczne Pomorza. *Bad. Fizjogr. Pol. Zach.* 2(4): 439–658.

- DREYFELDT A. 1931. George Gotthilf Jakob Homann, ein Pommerscher Botaniker vor hundert Jahren. *Dohrniana. Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft und des Naturkunde-Museums der Stadt Stettin* **11**: 97.
- ELSHOLTZ J. S. 1663. Flora Marchica, sive Catalogus plantarum quae partim in hortis Electoralibus Marchiae Brandenburgicae primariis, Berolinensi, Aurangiburgico, & Porstamensi excoluntur: partim sua sponte passim proveniunt. Ex officina Rungiana, Berolini.
- HOLZFUSS E. 1920. Beitrag zur Flora der Insel Wollin. *Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* **1**: 82–87.
- HOLZFUSS E. 1921. Das Krampehlthal und seine Pflanzenwelt. *Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* **2**: 113–115.
- HOLZFUSS E. 1927. Von der Naturdenkmalpflege im Kreise Neustettin. *Unser Pommerland* **12**(9/10): 372–374.
- HOLZFUSS E. 1930. Fremdlinge in der Pflanzenwelt des Kreises Kolberg. *Heimat-Kalender des Kreises Kolberg-Körlin*: 34–35.
- HOLZFUSS E. 1935. Die wissenschaftliche botanische Sammlung. W: Kästner. Bericht des Naturkundemuseums für das Jahr 1934. *Dohrniana. Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft und des Naturkunde-Museums der Stadt Stettin* **14**: 162–164.
- HOLZFUSS E. 1939. Die wissenschaftliche botanische Sammlung. W: Kästner. Bericht des Naturkundemuseums für die Jahre 1937 und 1938. *Dohrniana. Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft und des Naturkunde-Museums der Stadt Stettin* **18**: 150–152.
- HOLZFUSS E. 1940a. Die Pflanzensammlung des Naturkundemuseums der Stadt Stettin *Dohrniana. Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft und des Naturkunde-Museums der Stadt Stettin* **19**: 91–105.
- HOLZFUSS E. 1940b. Zum 100 jährigen Bestehen der Flora von Pommern und Rügen von Dr. Schmidt. *Dohrniana. Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft und des Naturkunde-Museums der Stadt Stettin* **19**: 74–79.
- HOMANN G. G. J. 1828–1835. Flora von Pommern oder Beschreibung der in Vor- und Hinterpommern sowohl einheimischen als auch unter freiem Himmel leicht fortkommenden Gewächse; nebst Bezeichnung ihres Gebrauches für die Arznei, Forst- und Landwirtschaft, Gärtnerei, Färberei u.s.w., ihres etwanigen Nutzens oder Schades. Druck und Verlag von E. G. Hendeß. Cöslin. Bd. 1. Erster Band, enthaltend die 10 ersten Klassen des Linn. Pflanzensystems, 1828. Bd. 2. Zweiter Band, enthaltend die elfte bis zwanzigste Klasse des Linn. Pflanzensystems, 1830. Bd. 3. Dritter und letzter Band, enthaltend die ein u. zwanzigste bis zu Ende der vier u. zwanzigsten Klasse des Linn. Pflanzensystems, 1835.
- LEICK E. 1926. Die Pflanzendecke der Provinz Pommern. Eine pflanzengeographische Übersicht. W: Das Pommersche Heimatbuch. Emil Hartmann/Buchdruckerei und Verlag, Berlin, s. 94–210.
- MÜLLER W. 1898. Flora von Pommern. Nach leichtem Bestimmungsverfahren bearbeitet. Verlag von Johs. Burmeister, Stettin, 1898 (1. Aufl.), 1904 (2. Aufl.), 1911 (3. Aufl.).
- OELHAF N. 1643. Elenchus plantarum circa nobile Borussorum Dantiscum sua sponte nascentinum. Aufl. 1.
- REYGER G. 1768. Die um Danzig wildwachsende Pflanzen nach ihren Geschlechtstheilen geordnet: und beschrieben. Verl. Wedel Daniel Ludewig.
- ROSTKOVIVS F. W. G., SCHMIDT W. L. E. 1824. Flora Sedinensis exhibens plantas phanerogamas spontaneas nec non plantas praecipuas agri Swinemundii. Sedinii Formis Struckianis.
- SCHMIDT W. L. E. 1840. Flora von Pommern und Rügen. 1. Aufl.: In der Becker und Altendorff'schen Buchhandlung, Stettin; 2. Aufl. 1848. Vermehrt und verbessert von Dr. Baumgardt. Verlag von Ferdinand Müller, Stettin.
- ZIARNEK K., ZIARNEK M., WOLEJKO L. 2003. Bibliografia botaniczna Pomorza. Rośliny naczyniowe i ochrona przyrody. Prace z lat 1945–2000. Wyd. Fundacja AR Szczecin.